

Karl XII:s baltiska militärpolitik under år 1701

Den 9 juli 1701 tilltvang sig Karl XII med den svenska huvudarmén övergången av Düna vid Riga. Kung Augusts sachsiska armé retirerade till Preussen, och svenskarna kunde besätta hela Kurland. De åtgärder Karl XII vidtog under tiden närmast efter övergången av Düna, kom att i hög grad bestämma hans följande politik. De medförde, att angreppet mot de ryska stridskrafterna t.v. uppsköts. Under vintern 1702 förde han i stället armén in i det egentliga Polen. Olika uppfattningar har framförts om motiven för Karl XII:s handlande. I den rika litteraturen i ämnet kan olika linjer urskiljas.¹

Redan F. F. Carlson är medveten om förekomsten av en fälttågsplan, enligt vilken Kurlands erövring skulle följas av ett angrepp mot ryssarna i Pskov-området. Han visar också, att denna plan bibehölls under veckorna närmast efter övergången av Düna. I stället för att begagna det gynnsamma tillfället till förlikning med kung August blandade sig emellertid Karl XII i de polska partistriderna och krävde i ultimativ form kung Augusts avsättning. Karl XII:s beslut var enligt Carlson ödesdigert. Även om tanken på detronisation ej var främmande för vissa kretsar i Polen, vilket även den svenske ministern hos den polska republiken, Georg Wachschrager, meddelat, saknade detronisationsplanen stöd i landets inre förhållanden.²

¹ För en fullständig litteraturöversikt t.o.m. Hjärne hänvisas till K. G. HILDEBRAND, Till Karl XII-uppfattningens historia, HT 1954-55.

² F. F. CARLSON, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset, VI s. 423 ff., VII s. 1 ff.

I Harald Hjärnes berömda verk om Karl XII framkom en ny uppfattning om 1701 års politik. Hjärne har observerat uppgifterna i Wachsclagers brev från våren 1701 om förekomsten av en mot kung August riktad polsk opposition med prins Jacob Sobieski i spetsen. För Karl XII har dock dessa uppgifter ej spelat någon roll, när fälttågsplanen uppgjordes. Hans avsikt var att spränga de samverkande sachsiska och ryska stridskrafterna och hindra kung August från att erhålla ytterligare stöd från Preussen och Danmark. Genom den svenska övergången av Düna blev sachsarna visserligen taktiskt slagna, men det strategiska syftet – den fientliga arméns krossande – uppnåddes ej. Som förhållandena utvecklats sig blev Karl XII:s närmaste uppgift att fullborda erövringen av Kurland, vilket var nödvändigt även ur försörjningssynpunkt. Fälttåget mot ryssarna blev av sekundär betydelse. Kurlands knappa tillgångar tillät ej den svenske konungen att där invänta sachsarnas angrepp. Under uppehållet i Kurland mognade Karl XII:s planer att förfölja fienden till dess att allt motstånd brutits. Därigenom måste kriget få en mer omfattande betydelse och även kombineras med en inre omvälvning i Polen. Sitt förhållande till den polska republiken såg Karl XII ur militär synvinkel. Hans avsikt var att i grunden besegra den sachsiska krigsmakten. »Karl XII gick sin väg fram med fältherrens blick för krigets villkor och syftemål.» De statsrättsliga följderna spelade däremot en sekundär roll för honom. »Den polske konungens avsättning överlämnade han åt republiken såsom ett medel åt denna stat att klargöra sin egen ställning.»³

³ H. HJÄRNE, Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697–1703, kap. IV. Bland svenska forskare, som anslutit sig till Hjärnes grundsyn, märks främst NILS HERLITZ, vars framställning är grundad på mycket djupgående arkivstudier (Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död. Utg. av S. E. Bring, s. 141 ff.). De militära åtgärderna 1701 tolkas i positiv anda av H. E. UDDGREN. Av speciellt intresse för denna undersökning är hans starka betoning av att planerna på ett angrepp på ryssarna i Pskov-området var helt beroende av en föregående seger över sachsarna. Beträffande Düna-offensiven anser han, att man har rätt att räkna med – även om detta ej uttryckligen nämns i källmaterialet – att den »vid sidan

Den hjärneska skolans uppfattning, att Karl XII:s polska politik var realpolitiskt grundad och i enlighet med det militära och politiska lägets krav, har starkt kritiserats av Arnold Munthe. Enligt den ursprungliga planen skulle man rikta ett angrepp mot Ryssland, sedan sachsarna fördrivits från Kurland. Den sachsiska armén tillintetgjordes ej vid Düna, men detta förut-sattes ej heller i fälttågsplanen. Dennas övergivande blir den logiska följd av Karl XII:s den 30 juli publicerade detronisationskrav. Några tecken på att Karl XII redan före fälttågets början skulle haft planen klar om Polen som bundsförvant och bas vid ett angrepp mot Ryssland föreligger ej. Denna plan uppkom som en nödvändig följd av händelseutvecklingen i östersjöprovinserna under Karl XII:s långa uppehåll i Polen och Sachsen.⁴

I sista kapitlet av min avhandling har jag sökt följa Karl XII:s

av erövringen av den viktiga flodlinjen och avlägsnandet av hotet mot Riga avsåg att tillfoga fiendens stridskrafter ett så kraftigt slag, att de åtminstone för den närmaste tiden blevo urståndsatta att ånyo insättas i samma farliga syfte» (Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död. Utg. av S. E. Bring, s. 213 ff.). CARL BENNEDICHS framställning i generalstabsverket utgör en långt driven apologi för Karl XII:s politiska och militära åtgärder (Karl XII på slagfältet. Karolinsk slagledning sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling från äldsta tider. Utg. av generalstaben genom C. Benedich, s. 357 ff.). Den tyske forskaren OTTO HAINITZ delar helt Hjärnes mening om att Düna-övergången innebar ett strategiskt misslyckande ur svensk synpunkt men avvisar uppfattningen om att Karl XII:s följande politik var realpolitiskt motiverad (König Karl XII von Schweden, I Aufl. 2 s. 48 ff.).

⁴ A. MUNTHE, Karl XII och den ryska sjömakten, I s. 77–105. Till försvar för Karl XII:s polska politik har under senare tid Stig Backman framträtt. Han hävdar, att konungen grundat sin polska politik främst på de förut nämnda rapporterna från Wachschlager och på Jacob Sobieskis brev till Karl XI och Karl XII. Detta material ger enligt Backman en så klar bild av det för kung August kritiska läget i Polen, att det är helt naturligt, att Karl XII leddes fram till beslutet att avsätta kung August. Planen att avsätta kung August och att därefter i förbund med polska republiken angripa Ryssland med Polen som bas är realpolitiskt motiverad och torde ha uppgjorts av Karl XII på våren 1701, före det polska fälttågets början (S. BACKMAN, Karl XII:s polska detronisationspolitik, KFA 1947. Jfr även Backmans recension av Munthes verk, »Karl XII och den ryska sjömakten» av Arnold Munthe. Kritisk granskning av del I, KFA 1927).

polska politik från krigsutbrottet vintern 1700 till de svenska truppernas inmarsch i det egentliga Polen två år senare. Mellan konungen och rådgivarna rådde en djupgående motsättning om den polska politiken. Rådgivarna förordade ett tillmötesgående mot republiken för att hindra den från att inträda i kriget mot Sverige och för att om möjligt vinna dess hjälp mot kung August. Karl XII ställde sig helt avvisande till en sådan politik och framlade i stället i ett brev till kanslikollegium av den 28 maj 1701 planen om kung Augusts detronisation. Detronisationsbeslutet torde han ha fattat mycket snart efter slaget vid Narva. Backmans uppfattning om 1701 års politik som planmässig och realpolitiskt motiverad och syftande till ett gemensamt svenskt-polskt uppträdande mot Ryssland saknar enligt min uppfattning stöd i källmaterialet. Det dominerande syfte för Karl XII med 1701 års fälttåg var kung Augusts detronisation. De militära operationerna avpassades därefter. Den logiska följden av att Karl XII ej nådde sitt mål vid Düna eller i Kurland blev inbrottet i Polen vintern 1702.⁵

⁵ G. JONASSON, Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702, kap. IX. Senast har 1701 års politik behandlats av Göran Rystad. Han ansluter sig till Backmans uppfattning, att uppgifterna i Jacob Sobieskis och Georg Wachschargers brev varit av utslagsgivande betydelse för utformningen av Karl XII:s planer. Liksom Munthe framhåller Rystad, att fälttågsplanen ej talar om något förintelseslag vid Düna. Karl XII:s avsikt var blott att fördriva de sachsiska trupperna från Kurland, men något avgörande mot kung August åsyftade han ej med 1701 års fälttåg. Efter Kurlands ockupation skulle armén föras åt nordost för att besätta eller förstöra de ryska gränsfästningarna i Pskov-området. Men avsikten torde ej ha varit att denna operation skulle vara inledningen till ett huvudangrepp mot Ryssland utan i stället att skapa förutsättningar för att på nytt uppta kampen mot kung August. Att angreppet mot Pskov-området aldrig fullföljdes berodde på att Karl XII under uppehållet i Kurland kom till insikt om att han felbedömt situationen i Polen, då han uppgjorde fälttågsplanerna på våren 1701 på grundval av Jacob Sobieskis och Wachschargers brev. Ankomsten av två brev från kardinalprimas och de polska statsåmbetsmännen vid månadskiftet juli–augusti, vari den svenske konungen uppmanas att respektera den polska republikens neutralitet, medför, att Karl XII överger tanken på angreppet mot Pskov och i stället fortsätter kriget mot kung August (G. RYSTAD, Ryssland eller Polen? Karl XII:s planer efter Düna-övergången. Några synpunkter, Sc. 1961).

I

Vad som hittills varit bekant om de militära planerna för 1701 härrör från ett brev från generalkvartermästaren Carl Magnus Stuart till kanslipresidenten Bengt Oxenstierna av den 14 juni samma år.¹ Mindre styrkor skulle försvara gränsen mot Ryssland och företa inbrott på fiendens område. Operationerna söder om Ladoga skulle ske under ledning av generalmajor Abraham Cronhiort. En annan avdelning under generalmajor Henning Rudolf Horn hade till uppgift att från Narva-området göra en framstöt mot Augdow öster om Peipus. En tredje armégrupp skulle förläggas söder om Peipus vid Neuhusen mitt emot den ryska huvudorten i detta område, Pskov. Konungen skulle själv med huvudarmén tåga söderut för att övergå Düna och bemäktiga sig Kurland. Därefter skulle han tåga mot Pskov för att inta denna fästning, varpå trupperna skulle gå i vinterkvarter i vojvodskapen öster och söder om Peipus.

Vem är upphovsman till denna fälttågsplan? Enligt F. F. Carlson är den troligen uppgjord av Stuart.² Munthe talar utan reservation om »Stuarts plan», som han anser vara mycket klok, eftersom den begränsade operationerna till vad som med

¹ Ericsberg, Autografsaml. Brevets avsnitt om fälttågsplanerna (avtryckt efter C. v. Rosen, Bidrag till kännedom om de händelser, som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall, I s. 10) har följande lydelse: »Eders höghgreffliga Excell:s jagh här med aldra ödmuikeligast kan berätta, dett hans Kungl. May:t gudh wari äratt ähr wijdh een önskeligh helsa; och ehuruwäll Hans May:ts Hufwudh-Dessein böhr hållas öfwer alla måtten hembligh, så weth iagh wähl, att intett ähr som icke Eders höghgreffl. Excell:s kan wetta, lärandes det då icke wijdare komma; ty rapporterar ödmuikeligen att här lära skie 4 inbrott tillijka, General Maj. Cronhiort wijdh Ladoga, General Maj. Horn från Narwen till Augdowa; Een considerabel Corp af 6000 man wijdh Nyenhusen och Hans May:t sielf medh Hufwudharmeen öfwer 24/m man stark wydh Dünan, att poussera Saxarne och bemäcktiga sigh Courland, samt poussera fienden så widt att dee orterna Nymynde, Cobron och Käkenhusen förlåttne lära falla af sigh sielf och revertera sedan der ifrån att intaga Plescow och till slutt af campagnien giöra sigh mästare af dee orter som behöfwat till beteckning af winter quarteren som i Plescows och Augdowas woiwodskaper kunna formeras».

² CARLSON, VII s. 2.

tillgängliga medel var genomförbart.³ En likartad uppfattning hyser von Rosen.⁴ Även Backman anser, att Stuart står bakom planen men förnekar ivrigt dess fördelar framför den väg konungen valde.⁵

Något enda belägg, som skulle kunna styrka att planen är Stuarts verk, föreligger dock ej. Det förhållandet, att uppgifterna i det bevarade källmaterialet om de kommande militära operationerna härrör från honom, är givetvis ej liktydigt med att han också är ansvarig för denna plan. Källmaterialet ger ej möjlighet att utpeka någon bestämd person inom högkvarteret som upphovsman. Men även om man ej i detta sammanhang kan tala om Stuarts plan, kan man dock utgå ifrån, att han i egenskap av generalkvartermästare tillhörde de mest initierade och att hans uppgifter i brevet till Oxenstierna följaktligen är av stort värde.

En gemensam uppfattning bland dem som diskuterat tiden för fälttågsplanens tillkomst är, att den utformats strax före uppbrottet från Lais den 17 juni. Munthe anser, att Stuart framlagt planen för konungen i Dorpat under förra delen av juni.⁶ Rystad tillägger det nyhetsmaterial som inströmmade till det svenska högkvarteret en avgörande betydelse för fälttågsplanens utformning. Det material han redovisar som grund för denna uppfattning är framförallt de rapporter som anlände från Wachsclager fram t.o.m. den 26 maj.⁷ Detta nyhetsmaterial spelar alltså samma roll för Rystad, när det gäller att förklara fälttågsplanen, som det spelat för Backmans slutsats om orsaken till och tidpunkten för detronisationsbeslutets tillkomst. De båda problemen kopplas därigenom intimt samman och måste beröras i ett sammanhang.

³ MUNTHE, I s. 79 f.

⁴ ROSEN, I s. 10 ff.

⁵ BACKMAN, KFÅ 1927 s. 107 ff.

⁶ MUNTHE, I s. 80.

⁷ RYSTAD, Sc. 1961 s. 318 ff.

I fråga om detronisationsbeslutet tar Rystad ej ställning till den uppfattning jag i polemik mot Backman framlagt i min avhandling, utom vad beträffar min åsikt, att Jacob Sobieski ej spelat någon roll för Karl XII:s beslut, där han finner det svårt att avgöra hur det verkligen förhållit sig, men anser, att min argumentering ej är övertygande. Bengt Oxenstierna tog efter krigsutbrottet kontakt med Jacob Sobieski, kung Augusts rival från kungavalet 1697, för att genom honom underblåsa oron i Polen och försvaga kung Augusts ställning. Som en följd härav erbjöd Jacob i brev till Wachschlager och Oxenstierna sina tjänster åt den svenske konungen. Karl XII visade dock inget intresse för detta erbjudande. Rystad menar emellertid, att konungens avvisande hållning till prinsen före slaget vid Narva ej äger bevisvärde. På hösten 1700 vände sig Jacob direkt till Karl XII med anhållan om skydd mot kung August. Både kansli-kollegium och Akerhielm personligen tillstyrkte ett tillmötesgående uppträdande mot Jacob, eftersom han kunde användas för att knyta kontakter med polackerna. I det kungliga svaret från fältkansliet utlovades han också all rimlig hänsyn vid kommande traktater och uppmanades att meddela på vad sätt han ville gå den svenske konungen tillhanda. Samtidigt som Karl XII godkände svarsbrevet till prins Jacob, vägrade han att godkänna två andra brev, det ena till kardinalprimas Michael Radziejowski och det andra till de polska ständerna. I dessa brev utmålas kung Augusts onda anslag både mot Sverige och den polska republiken, och tanken på hans avsättning framträder klart. Adressaterna uppmanas att ge tillkänna sin egen inställning och på vad sätt de ämnade underhålla vänskapen med Sverige. Konungens olika behandling av breven skulle enligt Rystad röja hans inställning till adressaterna.⁸

Det förhållandet att Karl XII lät svar avgå på Jacob Sobieskis direkt till honom riktade brev kan ej tas som något indicium på att konungen ändrat inställning till den polske prinsen som en

⁸ RYSTAD, Sc. 1961 s. 314 ff., JONASSON, s. 236 ff.

följd av slaget vid Narva. Att brev direkt riktade till den svenske konungen från en furstlig person ej besvarats torde ytterst sällan ha förekommit. Att svar skulle avgå var helt i enlighet med övlig etikett. De brev som konungen vägrade att underskriva är däremot av helt annan art. Här är det frågan om ett kungligt initiativ till förhandlingar med polackerna. Förutom den orsak som anges till att konungen nekade underskrift, att det »hölls vara för lindrigt», kan läggas hans konsekventa vägran att avge några skrivelser till den polska republiken och kardinalprimas, förrän svar ingått på de brev, som avsänts i hans namn vid krigsutbrottet.⁹

Härmed skall undersökningen överföras till frågan om ett eventuellt samband mellan uppgifterna i Wachschlagers rapporter och fälttågsplanens utformning. Enligt Rystad har det depeschmaterial, som anlänt till högkvarteret t.o.m. den 26 maj varit den grund, på vilken fälttågsplanen byggts. »Underlaget för denna blir uppfattningen, att August II:s ställning i Polen var mycket svag, undergrävd av en utbredd och mäktig opposition och att följaktligen hans styrka för den närmaste tiden var ned-satt och de resurser han kunde mobilisera begränsade.»

Rent metodiskt kan starka invändningar resas mot det sätt, varpå Backman och efter honom Rystad utnyttjat Wachschla-

⁹ JONASSON, s. 233, 243. Vem som står bakom de båda sistnämnda breven är ej helt klart. Eftersom inget nämns om dem i den officiella brevväxlingen mellan kanslikollegium och K.Mt. torde det vara uteslutet, att de är en följd av hemmakansliets verksamhet. Enligt min mening är det också svårt att tänka sig att fältkansliet skulle stå bakom breven. Polus hade drabbats av slaganfall och det finns inga exempel på att Piper redan vid denna tid tagit några utrikespolitiska initiativ. Jag menar, att sannolikheten är stor för att Åkerhielm står bakom breven. Rystad däremot anser, att det ligger närmare till hands att anse Piper som brevens upphovsman. De skäl jag anført för min uppfattning om Åkerhielms roll är att tillvägagångssättet har en direkt motsvarighet från hans sida vid samma tid och att den ståndpunkt som intas i breven är helt i överensstämmelse med vad Åkerhielm tidigare deklarerat. (Jfr Rystads kritik i denna punkt, Sc. 1961 s. 317, och mitt svar, Några omstridda spörsmål från Karl XII:s första regeringsår, HT 1962 s. 159).

gers rapporter från vintern och våren 1701.¹⁰ De har samlat samtliga avsnitt av breven som kan stödja deras tes utan att ta hänsyn till att mångdubbelt fler avsnitt skulle kunna anföras som stöd för en motsatt uppfattning. Det metodiskt riktiga måste vara att ta hänsyn till depeschernas samlade innehåll och inte blott citera eller referera vissa ofta ur sitt sammanhang mer eller mindre lösryckta avsnitt. Det är en ur svensk synpunkt mycket mörk bild av läget i Polen, som Wachschrager ger i sina långa depeschsviter till konungen och kansli Collegium under vintern 1701.

Ett undantag från den här ovan framförda kritiken utgör i viss mån de tre brev, som anlände till det svenska högkvarteret den 6, 12 respektive 26 maj, daterade den 19, 20 respektive 27 april, även om man där finner starka reservationer för de ur svensk synpunkt gynnsamma uppgifter, som ges om förhållandena i Polen. Kung Augusts motståndare krävde sammankallandet av en riksdag för att tvinga honom till fred och till att avlägsna sina trupper från polskt område. Hans framfart mot kyrkan hade väckt opposition. En av Wachschragers kontaktmän hade gett uppgift om att kardinalprimas och den mot Sverige välvilligt sinnade delen av adeln önskade se Jacob Sobieski på sin faders tron.¹¹ En förutsättning för att man över huvud taget skall kunna räkna med möjligheten av att dessa brev utövat något inflytande på fälttågsplanen är givetvis, att denna ej tillkommit före brevens ankomst. Om det kan visas, att fälttågsplanen fastställts före de nämnda brevens ankomst till det svenska högkvarteret, kan dessa lämnas utan avseende, när det gäller frågan om bakgrunden till 1701 års militärpolitik.

För att besvara den frågan har man ingen annan väg att gå än att granska det från högkvarteret utgående ordermaterialet

¹⁰ BACKMAN, KFÅ 1947 s. 97 ff., RYSTAD, Sc. 1961 s. 318 ff.

¹¹ RA, Polonica, vol. 110. Jfr BACKMAN, KFÅ 1947 s. 100 f., JONASSON, s. 241 f., RYSTAD, Sc. 1961 s. 319 f.

till de högre militära befattningshavarna och dessas skrivelser till konungen och till varandra.

Att de militära operationerna 1701 först och främst skulle rikta sig mot sachsarna vid Düna var på förhand klart.¹² Den 5 april beordrades också Dahlbergh i Riga att göra förberedelser till ett angrepp.¹³ Men samtidigt – och i likartade ordalag – beordrades generalfältygmästaren och chefen för artilleriet Johan Siöblad att bege sig till Dorpat och att göra behörig anstalt för vad »som erfordras till en attack», och som i förväg borde finnas i beredskap. Här har vi alltså planen klar för en attack i öster redan den 5 april. Följaktligen kan man redan av detta brev från början konstatera, att det är uteslutet att ens teoretiskt hävda, att de rapporter som anlände till högkvarteret under april och maj månad varit den grund på vilken fälttågsplanen baserades.

Man kan också på ett ovanligt tydligt sätt följa förberedelserna för attacken i öster mot Pskov-området genom ett hittills förbiset material, nämligen genom den ovan nämnde Siöblads skriftväxling. Eftersom angreppet skulle riktas mot fästningen Pskov är det självklart, att generalfältygmästaren skulle spela en dominerande roll vid förberedelserna.

Redan den 6 mars framhöll Siöblad i ett memorial till konungen att från Reval till Dorpat bl.a. borde föras material för »circumvallationer», eftersom sådant torde komma att behövas.¹⁴ Konungen godkände förslaget och beordrade i enlighet med Siöblads memorial generalguvernören över Estland Axel De la Gardie att sörja för transporten från Reval till Dorpat.¹⁵ Inför den väntade ankomsten av tungt fältartilleri till Narva från Sverige framhöll Siöblad, att överkommendanten Horn

¹² BRING, s. 220.

¹³ K.Mt. t. Dahlberg 5/4 1701, RA, RR.

¹⁴ Siöblad t. K.Mt. 6/3 1701, RA, Militaria, Adm. handl. rör. armén.

¹⁵ Resolution på Siöblads memorial 15/3 1701, RA, RR. K.Mt. t. De la Gardie 18/3 1701, RA, RR.

i Narva borde få order att anskaffa båtar för pjäsernas vidare transport. Men man borde också på förhand anskaffa det trämaterial, som behövdes, när artilleriet skulle brukas, såsom bjälkar, plankor och stolpar. Detta motiverade Siöblad med att han fruktade, att ingen skog fanns i de områden där attacken skulle sättas in. Han sade sig visserligen ej känna till konungens planer, men att han hela tiden utgick från att attacken skulle ske österut framgår dock alldeles tydligt. Det iordningställda materialet från Reval, Narva och andra orter skulle nämligen föras till Dorpat, varifrån det enligt Siöblad bekvämt kunde transporteras sjövägen till avsedd plats.¹⁶ Även här följdes Siöblads förslag.¹⁷

Sedan Siöblad i enlighet med konungens order av den 5 april begett sig till Dorpat för att förbereda attacken, avgav han vid återkomsten ett memorial om de åtgärder han ansåg nödvändiga. Ett dussin mörsare med järnlavetter fanns att tillgå i Dorpat. Man borde också kunna utnyttja fästningsartilleriet, men först måste pjäserna försees med lämpliga hjul och lavetter. Eftersom han utgick från att allt tyngre artilleri skulle föras sjövägen till den avsedda orten, föreslog han, att en del av fästningsartilleriet i Narva skulle utrustas för att göra tjänst i fält.¹⁸ I enlighet härmed avgick också konungens order till Horn i Narva att utrusta en del av fästningens pjäser på det av Siöblad föreslagna sättet.¹⁹ I ett nytt memorial av den 11 maj går generalfälttygmästaren vidare på denna väg. Han avgav då förslag på de ammunitionssorter, stycken och mörsare, som vid behov kunde tas ur fästningarna i Dorpat, Reval, Pernau och Narva för en attack i riktning mot Peipus. Grundtanken är, att man skall kunna disponera ungefär hälften av de nämnda fästningarnas förråd. Även servicemanskap för pjäserna skulle fästning-

¹⁶ Siöblad t. K.Mt. 14/3 1701, RA, Militaria, Adm. handl. rör. armén.

¹⁷ K.Mt. t. Horn 14/3 1701, RA, RR.

¹⁸ Siöblad t. K.Mt. 20/4 1701, RA, Militaria, Adm. handl. rör. armén.

¹⁹ K.Mt. t. Horn 20/4 1701, RA, RR.

arna hålla i beredskap.²⁰ De la Gardie i Reval och kommandanten i Pernau överstelöjtnant Gustaf von Schwengelm beordrades att efterkomma Siöblads förslag.²¹

Omedelbart före Düna-fälttågets början överlämnade konungen befälet över garnisonen i Dorpat och de förband, som skulle förläggas till den ryska gränsen väster om Pskov, till överste Wolmar Anton von Schlippenbach. I ordern heter det, att han med sina trupper skulle fatta posto vid Neuhusen eller någon annan lämplig plats och på bästa sätt hindra fienden samt företa partier in på motståndarens område. Vid sådana partier finge dock inget brännande förekomma.²²

Man kan alltså mycket klart ända från mars månad följa förberedelserna för ett angrepp österut vid Peipus. Förberedelserna sker hela tiden efter en bestämd plan, nämligen att samla så mycket artilleri som möjligt med tillhörande utrustning till Dorpat, varifrån det bekvämt kunde transporteras till fiendens huvudfästning i Peipus-området, Pskov. Avsikten med ordern till Schlippenbach är också klar och tydlig. Det gällde för honom att föra en uppehållande strid till dess att större styrkor kunde sättas in. Förbudet mot att bränna på fiendens område avsåg givetvis att säkerställa provianteringen för större svenska stridskrafter, som senare skulle sättas in i samband med en offensiv mot Pskov-området.

II

Härefter skall undersökningen föras över på händelserna under de båda månaderna närmast efter övergången av Düna den 9 juli. En presentation av källmaterialet skall först ges, varefter de slutsatser, som kan dras av detta material, skall redovisas.

²⁰ Siöblad t. K.Mt. 11/5 1701, RA, Militaria, Adm. handl. rör. armén.

²¹ K.Mt. t. De la Gardie och t. von Schwengelm 11/5 1701, RA, RR.

²² K.Mt. t. Schlippenbach 16/6 1701, RA, RR.

Harald Hjärnes mening, att Karl XII avsåg att i samband med Dünaövergången tillfoga kung Augusts armé ett avgörande militärt nederlag, kan ej styrkas med några klara källbelägg. Stuarts brev innehåller ej några direkta uppgifter härom; blott att fienden skall »pousseras» och Kurland besättas före angreppet mot ryssarna.¹ Uddgren menar dock, att det är rimligt att räkna med en sådan avsikt.² Det är också välbekant, att konungen den närmaste tiden efter övergången fasthöll vid planen att gå mot Ryssland. Materialet som visar detta har utförligast refererats av von Rosen och Rystad.³ Konungens ändrade beslut har man sedan länge velat förlägga till hans uppehåll i Bauske mellan den 26 juli och 11 augusti.⁴

Under dagarna närmast efter Düna-övergången tågade den svenska huvudarmén österut längs flodens södra strand för att bemäktiga sig Kokenhusen. Sedan konungen den 15 juli fått meddelande om att sachsarna själva sprängt befästningsanläggningarna och övergivit platsen, ställdes marschen söderut från Linden till Bauske. Där kvarstannade armén mellan den 26 juli och 11 augusti. Från Bauske gick marschen västerut över Schorstein, Doblen, Frauenburg och Schründen, tills man i början av september nådde trakterna av Libau. Högkvarteret förlades till Grobin. I slutet av månaden flyttades detta till Würgen sydost om Grobin, och trupperna förlades i kringliggande trakter.

Under tiden närmast efter Dünaövergången svävade man i det svenska högkvarteret ganska länge i okunnighet om var fienden befann sig. De uppgifter man erhöll i detta avseende kom främst från generalmajor Carl Gustaf Mörner, som sänts i förväg med en avdelning och den 11 juli bemäktigat sig Mitau. Genom utsända pratruller sökte han uppspåra kung Augusts

¹ Se ovan s. 254.

² Se ovan s. 251 f.

³ ROSEN, I s. 10 ff., II: I s. 21, RYSTAD, Sc. 1961 s. 302 ff.

⁴ CARLSON, VII s. 22 ff., MUNTHE, I s. 81 f., ROSEN, I s. 11, RYSTAD, Sc. 1961 s. 309 ff.

trupper. Hans rapporter till konungen innehåller en verklig provkarta över olika uppgifter om fiendens uppehållsort. Först den 29 juli kunde han äntligen ge definitivt besked om att sachsarna dragit sig undan söderut. En av hans utskickade till Litauen hade återkommit och berättat, att den sachsiska armén stod i närheten av Kejdany ungefär fem mil norr om Kovno. Detta brev anlände till det svenska högkvarteret i Bauske den 1 augusti.⁵

Som bekant avdelade Karl XII vid uppbrottet för det polska fälttåget avsevärda styrkor till den östra gränsen.⁶ Några offensiva uppgifter mäktade dock dessa styrkor ej med. Redan före Düna-övergången börjar i stället ansökningar om förstärkningar att riktas till konungen.⁷ Sedan Horn i början av augusti eftertryckligt påvisat det allvarliga militära läget,⁸ gav konungen befallning om att den estländska lantmilisen skulle uppådas.⁹ I det brev, vari Schlippenbach avgav rapport om segern över ryssarna vid Rauge den 5 september, framhöll han behovet av omedelbara förstärkningar.¹⁰ Som en följd härav lät konungen en del av garnisonerna i Wolmar och Mitau skyndsamt avmarschera till den ryska gränsen. Likaså beordrades Dahlbergh att av garnisonerna i Riga-området avdela ett tusental man och De la Gardie att från Reval sända Österbottens ståndsdragoner till Schlippenbachs stöd.¹¹

Den första källan efter Düna-övergången angående ett kommande angrepp mot ryssarna i Pskov-området är ett kungligt brev till Dahlbergh av den 17 juli. Häri meddelades att Koken-

⁵ Mörner t. K.Mt. juli månad 1701, RA, Skr. t. K.

⁶ En utförlig men osammanhängande redogörelse för krigshändelserna vid den ryska gränsen sommaren och hösten 1701 finns hos VON ROSEN, II: 1, kap. III-V.

⁷ Schlippenbach t. K.Mt. 25/6, 29/6 1701, RA, Skr. t. K.

⁸ Horn t. K.Mt. 2/8 1701, RA, Skr. t. K.

⁹ K.Mt. t. De la Gardie 8/8, 12/8 1701, t. Dahlberg 8/8 1701, t. Horn 8/8 1701, RA RR.

¹⁰ Schlippenbach t. K.Mt. 6/9 1701, RA, Skr. t. K.

¹¹ K.Mt. t. Dahlbergh och t. De la Gardie 16/8 1701, RA, RR.

husen fallit, så att därifrån ej längre hotade någon fara. Dahlbergh beordrades att upprätta magasin och nattläger såväl mellan Riga och Kokenhusen som mellan sistnämnda plats och Dorpat, »där armén den vägen skulle komma att marschera . . . så att Vi kunne vara förvissade om nödig subsistens för armén på bemänte orter, där så skulle behövas».¹² Dahlbergh kunde omgående meddela, att han redan tidigare vidtagit åtgärder för att säkra arméns underhåll genom att förbjuda spannmållstillförsel till städerna och beordra godsägarna att indriva bonderäntan och även hålla sin egen ränta i beredskap för arméns behov. Dahlbergh fick även order att göra upp förslag till marschroute för armén på två vägar i riktning mot Dorpat och Neuhusen. På hans egen begäran översändes ett projekt på vad som behövdes till underhåll för en armé på 20.000 man under en månad. Utifrån detta projekt hade han att beräkna underhållet, även om armén kom att uppgå till mer än 20.000 man och behövde underhåll under längre tid än en månad.¹³ Den 16 augusti insände Dahlbergh förslag om marschroute, vilket i allt väsentligt godkändes, och generalguvernören skulle på grundval av denna marschroute upprätta lämpliga nattläger och föra dit proviant, så att armén, om så behövdes, kunde bli stående två dygn vid varje nattläger.¹⁴

Nästa åtgärd, som visar att planer på ett angrepp mot Pskov förelåg, är ett kungligt brev till Schlippenbach av den 22 juli. Denne beordrades att uppsöka en lämplig plats, där ett magasin med proviant, ammunition och artilleri skulle upprättas. Platsen skulle ligga så nära Pskov som möjligt och vara så belägen, att den kunde nås från Dorpat både sjö- och landvägen.¹⁵ Schlippenbach vidtog genast åtgärder i enlighet med konungens

¹² K.Mt. t. Dahlbergh 17/9 1701, RA, RR.

¹³ K.Mt. t. Dahlbergh 31/7 1701, RA, RR. Innehållet i Dahlberghs brev av 24/7 framgår av sistnämnda brev.

¹⁴ K.Mt. t. Dahlbergh 3/9 1701, RA, RR. Innehållet i Dahlberghs brev av 16/8 framgår av sistnämnda brev.

¹⁵ K.Mt. t. Schlippenbach 22/7 1701, RA, RR.

order,¹⁶ och efter ett par veckor kunde han meddela, att han i samarbete med ståthållaren Gustaf Adolf Strömfelt som plats för det stora magasinet utsett Ismene, beläget vid den smalaste delen av Peipus, och till dess skydd utsatt en postering på 600 man vid Rappin.¹⁷ Eftersom Schlippenbach själv måste ägna sig åt försvaret mot de påträngande ryska skarorna, kom förberedelserna för det stora magasinets upprättande att omhänderhas av Strömfelt. I slutet av augusti begärde denne konungens förhållningsorder i anledning av det allvarliga militära läget i Peipus-området. Ismene låg öppet för strövtåg från fienden, som stod med stora styrkor nära gränsen. Han ansåg det därför ytterst betänkligt att där anlägga något magasin.¹⁸ På detta erhöll han svaret, att han på grund av det uppkomna läget tills vidare skulle avstå från att upprätta magasinet, men så snart det kunde ske under större säkerhet, skulle det anläggas.¹⁹

Samtidigt som Schlippenbach beordrades att utse platsen för magasinet avgick meddelande härom till Siöblad, och denne fick befallning att tillse att från förrådet i Dorpat till detta magasin transporterades allehanda ammunitions- och artillerisorter, som behövdes för en belägring.²⁰ Siöblad, som befann sig vid huvudarmén, inkom två dagar senare med ett memorial, vari han i anslutning till de tidigare gjorda förberedelserna avgav en rad förslag om de åtgärder som borde vidtas. Det tunga artilleriet borde på grund av bristen på lämpliga blockvagnar och lavetter i så stor utsträckning som möjligt transporteras sjövägen från Dorpat. Lämplig materiel för transport till lands kunde dock

¹⁶ Schlippenbach t. K.Mt. 30/7 1701, RA, Skr. t. K.

¹⁷ Schlippenbach t. K.Mt. 10/8 1701, RA, Skr. t. K. Vice kommandanten i Dorpat, överstelöjtnant Otto Zöge erhöll order att tillse att inget brännande och härjande förekom, eftersom detta skulle minska underhållsmöjligheterna, »där Vi med Vår armé de trakter skulle komma att beröra» (K.Mt. t. Zöge 3/8 1701, RA, RR).

¹⁸ Strömfeldt t. K.Mt. 28/8 1701, RA, Skr. t. K. Jfr även Strömfeldt t. Schlippenbach 2/9 1701, RA, Krigshist. saml., St. nord. kr., vol. 40.

¹⁹ K.Mt. t. Strömfelt 17/9 1701, RA, RR.

²⁰ K.Mt. t. Siöblad 22/7 1701, RA, RR.

i någon mån erhållas från Riga. Det artillerimanskap, som i enlighet med hans tidigare dispositioner fanns i Riga, borde bege sig till Dorpat och biträda vid transportererna. Ammunitionsförråden, som främst fanns i Narva, borde transporteras till Dorpat.²¹ Siöblads förslag följdes i en rad brev av samma datum från det kungliga högkvarteret. Strömfelt och Zöge beordrades att anskaffa fartyg, hästar och vagnar för transporten av artilleriet och dess utrustning.²² Dahlbergh erhöll order att sända så mycket som möjligt av lämpliga blockvagnar, lavetter och förställare till Dorpat, dit artillerimajor Kinnart också skulle marschera med det nyssnämnda manskapet.²³ De la Gardie och överstelöjtnant von Schwengelm skulle låta det artillerimanskap som fanns i beredskap i Reval och Pernau avmarschera till Dorpat.²⁴ Horn beordrades att föra artilleri, ammunition och manskap från Narva till Dorpat.²⁵

Av det ovan redovisade materialet torde vissa slutsatser om de militära förberedelsernas karaktär kunna dras. Ingenstädes i källmaterialet framställs angreppet mot Pskov-området som omedelbart förestående. När ordern till Dahlbergh avgår den 17 juli, framställs inte ens arméns marsch som säker. Förberedelserna för marschen fortsatte utan synbar brådska fram till början av september, då marschrouten definitivt fastställs. Åtgärderna i fråga om artilleriet är en direkt fortsättning på de förberedelser, som man kan följa ända från mars månad.²⁶ Några som helst tecken på att tanken på ett fälttåg mot Pskov-området skulle ha övergivits framträder ej i detta material.

²¹ Siöblad t. K.Mt. 24/7 1701, RA, Militaria, Adm. handl. rör. armén.

²² K.Mt. t. Strömfelt och t. Zöge 24/7 1701, RA, RR.

²³ K.Mt. t. Dahlbergh 24/7 1701, RA, RR.

²⁴ K.Mt. t. De la Gardie och Schwengelm 24/7 1701, RA, RR. På grund av det allvarliga militära läget utverkade dock De la Gardie att manskapet i Reval – 15 man – skulle få stanna kvar på fästningen där. (De la Gardie t. K.Mt. 5/8 1701, RA, Skr. t. K., K.Mt. t. De la Gardie 12/8 1701, RA, RR).

²⁵ K.Mt. t. Horn 24/7 1701, RA, RR.

²⁶ Se ovan s. 259 ff.

Uppfattningen, att Karl XII:s planer strax efter Düna-passagen gick ut på ett nära förestående fälttåg mot ryssarna i Pskov-området men övergivits under uppehållet i Bauske, återgår på F. F. Carlson. Denna uppfattning är i sin tur en logisk följd av slutsatsen att Karl XII:s inställning till den polska republiken skulle ha undergått en radikal förändring kring månadsskiftet juli–augusti 1701. Den 25 juli anlände till den svenske konungen ett brev från kardinalprimas Michael Radziejowski. I detta förklarades att republiken ej hade något med kung Augusts krig att skaffa, och att denne var benägen för fredsunderhandlingar, varför Karl XII uppmanades att ej överskrida det polska rikets gränser med sin armé. Den 30 juli framförde Karl XII i brev till republiken och till kardinalprimas kravet på kung Augusts detronisation.²⁷ »Detta var det så hastigt fattade och så ödesdigra beslut, som gaf åt händelserna en ny vändning.»²⁸ Att detronisationsbeslutet tillkommit först under konungens uppehåll i Bauske är dock numera en övergiven uppfattning. Det kan ej råda den ringaste tvekan att detta beslut är tillkommet betydligt tidigare.²⁹

Forskare, som accepterat uppfattningen att Karl XII under uppehållet i Bauske inaugurerat en ny politik, har haft att bevisa, att den militära verksamheten efter denna tid står i överensstämmelse med en sådan ny politik. Detta gäller såväl krigsrörelserna i Kurland, som de åtgärder som vidtogs gentemot ryssarna. Några slutsatser utifrån krigsrörelserna under juli månad angående konungens planer är uteslutna, eftersom man som nyss nämnts under denna tid svävade i okunnighet om den fientliga arméns uppehållsort.

I fråga om krigsrörelserna i Kurland hävdas, att arméns marschriktning vid uppbrottet från Bauske visar, att planerna

²⁷ J. NORDBERG, *Konung Carl XII:tes historia*, I s. 169 ff., JONASSON, s. 248 ff.

²⁸ CARLSON, VII s. 23.

²⁹ HERLITZ, s. 16, BACKMAN, *KFÅ* 1947 s. 102, J. ROSÉN, *Den svenska utrikespolitikens historia*, II: I s. 85, JONASSON, s. 236 ff.

på en marsch mot Pskov-området övergivits eller i varje fall skjutits på framtiden.³⁰ Obestriddligt är ju att avståndet till de ryska gränstrakterna söder om Peipus blivit kortare om armén gjort helt om vid Bauske och marscherat vägen tillbaka till Linden. Som förut framhållits finns det dock ingenting som tyder på, att det planerade angreppet mot ryssarna i Pskov-området uppfattades som brådskande. Om de militära operationerna i Kurland hade avbrutits i Bauske, skulle ju detta ha inneburit, att man avvikit från de planer, som gjorts upp för 1701 års fälttåg, nämligen att angreppet mot ryssarna skulle föregås av Kurlands erövring. Genom de militära operationerna under veckorna närmast efter uppehållet i Bauske fullbordas denna erövring. De order, som avgick till Dahlbergh och som denne hela tiden arbetade efter, gick ut på att förberedelserna för arméns marsch mot den ryska gränsen skulle sträcka sig till Riga. Detta är också helt naturligt. Det torde icke vara för djärvt att anta, att de vägar, som använts för uppmarschen mot Riga från det inre av Livland, till stor del åter skulle ha kommit till användning, om armén förts mot Pskov-området. Arméns förflyttningar inom Kurland kan därför ej åberopas som något tecken på att planerna om ett angrepp mot Pskov-området övergivits på ett tidigt stadium. Tvärtom står de helt i överensstämmelse med vad man vet om de planer som uppgjorts för 1701 års fälttåg.

Olika skäl har anförts för att visa att konungens åtgärder på den livländska sidan ej innebär att förberedelserna för ett angrepp mot Pskov-området fortsatt efter början av augusti. Konungens godkännande av marschrouterna den 3 september förklaras av von Rosen blott vara »ett svar på en förfrågan från Dahlbergh med anledning af en föregående order från konungen och . . . avsåg endast förberedande åtgärder för en eventuell marsch, som ingalunda ännu var beslutad».³¹ Enligt Rystad ta-

³⁰ MUNTHE, I s. 81, ROSEN, I s. 13, RYSTAD, Sc. 1961 s. 309 f.

³¹ ROSEN, I s. 14.

lar mycket för att skrivelsen beror på anfallshotet från ryssarna i Pskov.³² Av den föregående materialredovisningen framgår att brevet utgör slutpunkten i den skriftväxling, som förts mellan konungen och generalguvernören från den 17 juli angående förberedelserna för fältarméns förflyttning till Pskov-området.³³

Slutligen har en rad åtgärder från konungens sida åberopats som positiva stöd för att han skulle ha ändrat fälttågsplanerna redan under uppehållet i Bauske. Konungens order av den 8 augusti att uppbåda lantmilisen och att denna under marschen skulle försörjas ur arméns förråd tolkas som ett bevis för »att man knappast längre räknar med anfallet mot Pskov». Tillåtelsen för De la Gardie den 12 augusti att behålla artillerimanskapet i Reval och t.v. återställa artillerihästarna till ägarna och åtgärderna i senare delen av augusti för att förstärka artilleriet i fästningarna i Libau och Mitau har lett fram till den kategoriska slutsatsen, att »det kan slås fast, att den tidigare inledda uppladdningen för angreppet mot Pskov har avbrutits och ersatts av en koncentrerings mot söder».³⁴

Att uppbådet av lantmilisen skulle utgöra någon ersättning för huvudarmén bygger också på den felaktiga premissen att fältarméns marsch mot Pskov-området skulle ha avsetts vara mycket nära förestående under tiden mellan Düna-övergången den 9 juli och fältarméns ankomst till Bauske den 26 juli. Vad man genom lantmilisens uppbådande avsåg var att ge den snabba hjälp, som ej ingick i planerna för huvudarméns förflyttning.³⁵ Det är också svårt att förstå den vittgående slutsats

³² RYSTAD, Sc. 1961 s. 311.

³³ Se s. 263 f.

³⁴ RYSTAD, Sc. 1961 s. 310 f.

³⁵ CARLSON (VII s. 3), MUNTHE (I s. 80 f.) och RYSTAD (Sc. 1961 s. 302, 309) har för sin uppfattning om en omedelbart förestående direkt marsch mot ryssarna anfört en uppgift från Dahlbergh av den 10 augusti, att konungen »med första» ärnade sig mot Ryssland. Att Dahlbergh, som bäst av alla visste hur mycket som återstod av förberedelserna, skulle ha menat detta är högst otroligt. Såvida ordena av den 8 augusti om lantmilisens uppbådande nått honom, då han skrev brevet av den 10 – vilket är fullt möjligt – visar innehållet i detta, att

som dragits av konungens tillåtelse för De la Gardie att i Reval behålla de 15 man av artillerimanskapet jämte utrustning, som ursprungligen avsetts att förflyttas till Dorpat. Ordern till De la Gardie har ju heller inte tillkommit på kungligt initiativ – som man lätt frestas tro av Rystads framställning – utan utgör ett godkännande av dennes tidigare anhållan härom för att kunna sörja för fästningens säkerhet.³⁶ Förstärkningen av artilleriet på vissa fästningar i Kurland kan inte tas som bevis för att den ryska fälttågsplanen övergivits. Skulle någon slutsats kunna dras av denna åtgärd, borde det ligga närmare till hands att se den som ett tecken på att de ursprungliga planerna fasthölls, eftersom fältarméns frånvaro från Kurland ju ofelbart måste medföra, att fästningarna där skulle hållas väl besatta.

Den första militära åtgärd, som kan anföras som ett verkligt indicium på att den senare delen av 1701 års fälttågsplan – ett angrepp mot ryssarna vid Pskov – övergivits, är de order om förstärkningar av Schlippenbachs armé, som konungen utfärdade den 16 september.³⁷ Dessa förstärkningar togs främst från garnisonerna i Wolmar, Riga och Libau. En sådan åtgärd kan svårigen förklaras på annat sätt än att garnisonerna på dessa fästningar ej längre ansågs behövliga utan att hotet söderifrån skulle mötas på annat sätt, d.v.s. genom fältarméns fortsatta närvaro på polskt område. I samma riktning pekar ordern följande dag, att man åtminstone t.v. skulle inställa anläggandet av magasinet vid Ismene.³⁸

III

Förutom med den polska republiken och dess officiella företrädare kom Karl XII genom besittningstagandet av Kurland

han ej uppfattade konungens order som något uppgivande av den ryska planen. Dahlberghs brev finns blott bevarat i form av ett kort transumt (RA, St. nord. kr., vol. 95).

³⁶ Se s. 266.

³⁷ Se s. 263.

³⁸ Se s. 265.

även i kontakt med rivaliserande litauiska stormannafraktioner. I spetsen för den ena fraktionen stod bröderna Sapieha, storfältherren Casimir och storskattmästaren Benedikt. Häremot stod ett parti, som leddes av starosten Antonius Oginski. Släkten Sapieha hade vid kungavalet 1697 stött prinsen av Contis kandidatur och därigenom kommit i motsättning till kung August. Denne stödde därför under inbördesstriderna i Litauen Oginskis parti.

Redan under uppehållet i Bauske i början av augusti anlände ett brev från fältherren Sapieha till Karl XII. I brevet förklaras att kung August är upphovsmannen till kriget och att polackerna ej har någon del häri utan beslutat vidmakthålla en orubbad vänskap med Sverige.¹ I svarsbrevet, som hänvisar till konungens nyss avgivna brev till republiken, förklaras att den svenske konungen iakttagit gällande fördrag och skall så göra även i framtiden, såvida ej någon fientlig åtgärd från republiken tvingar honom att vidta motåtgärder.² I början av september uppvaktades konungen med ett nytt brev från fältherren av annan karaktär. Denne anhöll nämligen om skydd för sina gods.³ Även direkt från fältherrens underlydande i Samogitien framfördes anhållan om skydd. Karl XII fick härigenom anledning att sända svenska truppavdelningar in på litauiskt område.

Den 7 september utfärdade Karl XII en order till överste Alexander Hummerhielm att till följd av en begäran från fältherrens folk med 600 hästar rycka in i Samogitien och skydda dennes gods. Hummerhielm beordrades hålla god disciplin, men godsinnehavare, som han märkte vara den polske kungens anhängare, skulle han »hota och på allt sätt söka att mole-

¹ C. Sapieha t. Karl XII 6/8 1701 n.st., RA, Skr. t. K.

² Carl XII t. C. Sapieha 9/8 1701, RA, KUÄ.

³ C. Sapieha t. Karl XII 8/9 1701 n.st., RA, Skr. t. K. Ungefär samtidigt anlände ett rekommendationsbrev för huset Sapieha från Jacob Sobieski (Jacob Sobieski t. Karl XII 1/9 1701 n.st., RA, Polonica). Som von Rosen framhållit (I s. 18) torde detta rekommendationsbrev tillkommit som en följd av ett besök, som storfältherren avlade hos den polske prinsen i augusti månad.

stera».⁴ Två dagar senare avsånde han överstelöjtnant Johan August Meijerfelt med ett detachment mot den preussiska gränsen för att utforska förhållandena i dessa trakter. Även Meijerfelt fick order att beskydda Sapiehas domäner och att »fienteligast ravagera» bland kung Augusts och hans anhängares gods.⁵

Hummerhielms och Meijerfelts verksamhet kan mycket väl följas genom deras brevväxling med det svenska högkvarteret. Deras rapporter är givetvis av stort värde såväl genom deras kontakter med huset Sapieha som genom de upplysningar de ger om förhållandena i Litauen och som bakgrund till Karl XII:s följande militära åtgärder.

Meijerfelt ställde marschen till den samogitiska hamnstaden Polangen. Vid hans ankomst drog sig Oginskis trupper snabbt undan in åt landet, och fältherren Sapiehas illa hanterade gods i detta område befriades på så vis från den fientliga inkvarteringen.⁶ Från Polangen fanns goda förbindelser med brandenburgska Preussen, vilket gav Meijerfelt möjligheter att inhämta uppgifter om den sachsiska arméns rörelser och vistelseorter.⁷ Härifrån kunde han också skaffa kunskap om Oginskis och hans anhängares åtgärder och hindra deras verksamhet.⁸

⁴ Egenhändig (ej undertecknad) order av Karl XII, RA, Handskriftsaml., Kungl. arkiv, Karl XII.

⁵ Konung Karl XII:s egenhändiga brev (utg. av E. Carlson), s. 337 f.

⁶ Meijerfelt t. K.Mt. 11/9, 13/9 1701, RA, Skr. t. K.

⁷ Till hans uppgifter hörde också att rekognoscera Memels fästning. Han besökte själv Memel och upprättade en skiss över staden, ehuru han mottogs med stor reservation av den brandenburgske kommandanten (K.Mt. t. Meijerfelt 26/9 1701, RA, RR. Meijerfelt t. K.Mt. 10/10 1701, RA, Skr. t. K.).

⁸ I slutet av oktober fick han kännedom om en nära förestående lantdag i Rosienie och om farhågorna för att denna skulle medföra att adeln uppådades. För att skrämma de mot svenskarna fientligt sinnade och för att styrka Augusts motståndare lät han sprida ett öppet brev i dessa trakter, att de kungliga godsens skulle göra sig beredda att underhålla en svensk kavalleristyrka på 3.000 man. De nyheter han mottog från Rosienie ingav ej heller några större farhågor. Oginski skulle ej ha lyckats genomdriva något allmänt uppåd mot svenskarna.

Av särskilt stort värde är Meijerfelts rapporter, genom att han tjänade som mellanhand för kontakten mellan den svenska konungen och huset Sapieha. I slutet av oktober mottog han från skattmästaren Sapieha ett ombud, som framförde sin herres tacksägelse för den hjälp, som lämnats, och försäkran om att huset Sapieha skulle göra allt för att försvaga Oginskis parti. Fältherren eller dennes son skulle ha infunnit sig hos Karl XII, om ej deras närvaro i Warszawa varit nödvändig.⁹ Den 10 november anlände ett ombud från fältherren Sapieha, som å sin herres vägnar anhöll, att de svenska trupperna skulle rycka djupare in i landet. På så vis skulle de få goda kvarter, och deras närvaro skulle medföra att många skulle avfalla från Oginski. Meijerfelts detachment borde marschera längs den preussiska gränsen till Jurburg vid Njemen och den under Hummerhielm stående styrkan vid Szkudy till trakterna kring Telsze och Tryszki. Meijerfelt anhöll om förstärkning med hundra dragoner, om marschen mot Jurburg skulle äga rum.¹⁰

Karl XII ställde sig positiv till fältherren Sapiehas förslag. Meijerfelt kunde företa marschen, så snart den begärda förstärkningen anlant. Han erhöll också anvisningar att söka åstadkomma en närmare kontakt med Sapieha. »Som av sig själv» skulle han framhålla, att fältherren borde avge en förklaring, att han var sinnad att biträda den svenske konungen mot kung August och medverka till hans detronisation, som var ett oeftergivligt svenskt krav.¹¹ Enligt Meijerfelt hade fältherrens ombud försäkrat, att fältherren och hans anhängare ansåg, att ingen rätt fred kunde vinnas, förrän kung August avsatts, och att han själv skulle bege sig till de trakter, där de svenska trupperna

I Telsze-området hade visserligen Oginski låtit utgå en skarp order om allmänt uppbåd, men inte heller denna order hade blivit allmänt åtlydd (Meijerfelt t. K.Mt. odat. (anlände t. Würgen 3/11), 29/9, 8/11, 20/11 1701, RA, Skr. t. K.).

⁹ Meijerfelt t. K.Mt. 24/10 1701, RA, Skr. t. K.

¹⁰ Meijerfelt t. K.Mt. 11/11 1701, RA, Skr. t. K.

¹¹ K.Mt. t. Meijerfelt 15/11 1701, RA, RR.

befann sig, och understödja dem med sina egna styrkor, så snart han fick möjlighet att resa från Warszawa.¹²

I slutet av november anträdde Meijerfelt marschen. Under vägen avsände han en rapport till konungen. Han hade avvikit från den avsedda marschrouten, eftersom han fått meddelande om att fientliga styrkor fanns i Plungiany. Dessa drevs undan, och Meijerfelt kunde meddela, att Oginski själv befann sig i Siady några mil norrut med en styrka på 3.000 man. Här förelåg nu ett utmärkt tillfälle att i förening med Hummerhielms styrkor angripa Oginski. Rapporten anlände till det svenska högkvarteret i Würgen den 2 december.¹³

Hummerhielm förlade först sitt kvarter till Szkudy vid gränsen mellan Kurland och Samogitien. Härifrån företog han en rad snabba marscher för att bekriга Oginski och hans anhängare.¹⁴ Liksom Meijerfelt hade Hummerhielm order att noggrant inberätta allt av värde.¹⁵ Genom ett stort antal kunskapare var han mycket väl orienterad om tillståndet i Samogitien och det övriga Litauen och avgav rapporter härom till det svenska högkvarteret i Würgen. I synnerhet tycks han ha vinnlagt sig om

¹² Meijerfelt t. K.Mt. 20/11 1701, RA, Skr. t. K.

¹³ Meijerfelt t. K.Mt. 28/11 1701, RA, Skr. t. K.

¹⁴ Vid ankomsten till Szkudy fick han meddelande om att Oginski stod i trakterna av Korciany och Plungiany. I ilmarscher vände han sig mot dessa trakter, men när han nådde fram, hade Oginski hunnit dra sig undan till andra sidan Telsze (Hummerhielm t. K.Mt. 13/9 och t. Rehnskiöld 8/9, 9/9, 13/9 1701, RA, Skr. t. K.). Ett nytt försök av Hummerhielm senare i september att komma till strid med Oginski misslyckades också. Då han brutit upp från Szkudy för att under samverkan med Meijerfelts styrkor marschera mot Telsze och Gientyliszki möttes han av en av Sapiehas kunskapare, som meddelade, att Oginski dragit sig undan i riktning mot Jurburg vid Njemen (Hummerhielm t. K.Mt. 25/9 och t. Rehnskiöld 19/9, 25/9 1701, RA, Skr. t. K.). Kring mitten av oktober fick Hummerhielm veta, att fientliga styrkor fattat posto vid staden Tyrkszle vid floden Vindau. När hans styrkor på tre olika vägar nådde staden, hade emellertid fienden löpt undan i sydostlig riktning till Szawle (Hummerhielm t. K.Mt. 17/10 1701, RA, Skr. t. K.). Därefter kom han att under senare hälften av oktober ha sitt högkvarter förlagt till Plungiany.

¹⁵ K.Mt. t. Hummerhielm 11/9 1701, RA, RR, Rehnskiöld t. Hummerhielm 18/9 1701 (koncept), Ericsson, Autografsaml.

att skaffa upplysningar från adelns sammankomster. Lantdagen i Grodno, som tog sin början i mitten av september, bevakade han genom en särskild spion, som kunde meddela, att fältherren Sapieha avsatts från sitt ämbete och att adeln befallts sitta upp men med klent resultat.¹⁶

Den 31 oktober n.st. började en lantdag i det närmare belägna Rosienie. Härifrån kunde Hummerhielm meddela, att valet av ombud till den polska riksdagen gått Sapieha emot. Hans kunskapare överlämnade också ett av Oginski den 5 november n.st. i Szawle utfärdat universal till befolkningen i Samogitien. I detta universal förbjöds alla vid hot om det strängaste straff att ge de svenska inkräktarna stöd, utan dessa skulle utrotas så snabbt som möjligt. De som ertappades med att ge fienden stöd, skulle tas till fånga och föras till Oginski för bestraffning.¹⁷ Hummerhielm erhöll genom en annan kunskapare en förteckning över de viktigare besluten vid lantdagen i Rosienie jämte ett nytt universal från Oginski. Lantdagen hade beslutat att omvälja tidigare ombud till riksdagen i Warszawa. Till den svenske och den polske konungen skulle skickas sändebud. Lantdagen hade fattat ett enhälligt beslut att adeln skulle sitta upp och som en man försvara sig mot svenskarna. Väpnade styrkor såväl från Samogitien som från annat håll hade redan börjat samlas och en del av dem hade inkvarterat sig på ett avstånd av sex mil från Szkudy. På grund av det dåliga tillståndet hos hästarna ansåg dock Hummerhielm, att han t.v. ej kunde angripa fienden. I Oginskis universal utfärdat i Rosienie den 11 november n.st., målas svenskarnas framfart och avsikter i de mörkaste färger. Under hänvisning till den polska riksdagens och framför allt den samogitiska lantdagens beslut befallde han i kraft av sitt ämbete provinsens adel att den 25 november n.st. fullt rustad infinna sig i Telsze.¹⁸

¹⁶ Hummerhielm t. K.Mt. 25/9, 17/10 1701, RA, Skr. t. K.

¹⁷ Hummerhielm t. K.Mt. 25/10, 6/11 1701, RA, Skr. t. K.

¹⁸ Hummerhielm t. K.Mt. 7/11 1701, RA, Skr. t. K.

Då Hummerhielm fått veta, att den samogitiska adeln skulle samlas i Telsze, avsände han kunskapare dit, som snart kunde avge en utförlig rapport. Man väntade blott på återkomsten av de båda sändebuden, som avsänts till den svenske konungen.¹⁹ Därpå ämnade man marschera mot Szkudy. Inom republiken hade påbudet om det allmänna adelsuppbådet åtlutts snabbare än väntat. Därefter följer en lång uppräknning av de styrkor som väntades eller delvis redan anlant till Telsze. Hummerhielm kunde följaktligen räkna med att komma till strid med fienden. Han anhöll därför om någon förstärkning av infanteri eller dragoner.²⁰

Den 23 november meddelade Hummerhielm, att Oginski fått med sig en del av adeln, en del frivilligt, andra med tvång, och att han dessutom skulle förfoga över några kompanier vallacker och infanteri- och pansarkompanier, så att hans anhang («svite») skulle uppgå till högst 9.000, och att han och hans anhang skulle befinna sig vid städerna Siady och Kalwarya omkring fyra mil från Szkudy. Här fanns nu ett tillfälle att komma åt Oginski, och Hummerhielm upprepar anhållan om förstärkningar av dragoner eller infanteri, vilket kunde göras beridat på bondehästar till dess att proviantmöjligheterna förbättrades. I ett brev till Rehnskiöld några dagar senare framhåller han på nytt nödvändigheten av förstärkning, så att man kunde angripa Oginskis anhängares styrkor ju förr dess hellre. Oginskis universal, utfärdad i Telsze den 25 november n.st., riktar sig till befolkningen i de samogitiska områdena. Det hänvisar till hans tidigare universal, att ingen fick tåla eller understödja fienden. Han stod nu i begrepp att med sin armé förjaga fien-

¹⁹ Dessa fick audiens den 21 nov. I det avgivna svaret försäkras att den svenske konungen obrottsligt vill hålla freden i Oliva men att man ej kan lita på kung Augusts löften och att de som understöder honom är medskyldiga till hans brott (KUÄ 1701, avskrift i St. nord. kr., vol. 100). Deras instruktion finns i RA, St. nord. kr., vol. 95.

²⁰ Hummerhielm t. K.Mt. 11/11, 16/11 1701, RA, Skr. t. K.

den. Trots det tidigare universalet erbjöd han dem nåd, som samarbetat med fienden.²¹

Hummerhielms rapporter innehåller intressanta uppgifter om hans samröre med Sapiehas ombud, vilket avlöpte långt ifrån friktionsfritt. När hans styrkor från mitten av oktober förlades till Plungiany aktualiserades provianteringen. Här erhöll han ett kungligt brev, som förbjöd honom att begå något våld mot Sapiehas gods, varom klagomål hade framförts.²² I svarsbrevet värjer sig Hummerhielm indignerat mot beskyllningarna, som han betecknar som »lutter osanning». Men eftersom folk och hästar måste ha underhåll, hade han nödgats befalla fogdarna i området att anskaffa detta. Tillförseln hade dock hindrats genom att en av fältherren Sapiehas män, kapten Buda, vid livsstraff förbjudit fogdarna att ge de svenska trupperna någon tillförsel. Hummerhielm menar, att Sapieha gärna vill dra sig undan nu på samma sätt som han gjorde med prinsen av Conti några år tidigare. Då hade han först understött Conti, men sedan övergått till August och skänkt honom det kosackregementet, som så illa huserat i Livland. Alla Hummerhielms kunskapare ansåg, att han nu åter skulle försona sig med kung August genom att avstå ämbetet som Litauens fältherre mot andra ämbeten och mot att återfå alla sina gods, och därefter göra ett med Oginski och kung August.²³ Några veckor senare meddelade Hummerhielm, att det ryktades om att Sapieha nu övergått till den fientliga sidan.²⁴

²¹ Hummerhielm t. K.Mt. 23/11 och t. Rehnskiöld 27/11 1701, RA, Skr. K.

²² K.Mt. t. Hummerhielm 17/10 1701, RA, RR. I ett brev till fältherren Sapieha av 15/10 erinrade konungen om att Hummerhielms styrkor ryckt in i Samogitien på direkt anhållan från fältherrens underlydande och att de kunde återkallas, om fältherren så önskade. Samtidigt utlovades undersökning i anledning av klagomålen om övervåld (RA, KUÄ 1701).

²³ Hummerhielm t. K.Mt. 21/10 1701, RA, Skr. t. K.

²⁴ Hummerhielm t. K.Mt. 16/11 1701, RA, Skr. t. K. I svarsbrevet till Hummerhielms förklaring angående klagomålen om våldsamheter tillsades han att så långt som möjligt skona Sapiehas gods. Samtidigt meddelades att Oginski skulle vara i anmarsch med 6.000 man (K.Mt. t. Hummerhielm 28/10 1701, RA, RR).

Rystad har använt delar av det ovan refererade materialet för att motbevisa uppfattningen att Jacob Sobieski ej tycks ha spelat någon roll för Karl XII:s polska politik. Denna uppfattning bygger bl.a. på det förhållandet, att konungen genom en egenhändig formulering i ett brevkoncept av den 25 november till den polske prinsen kategoriskt avvisar dennes tanke om att Oginski och hans parti skulle kunna vinnas för den svenske konungen. »Vad Oginski vidkommer, så kan K.Mt honom intet än för en illviljande anse och en upprorisk, som intet annat söker än att göra skada och uppväcka oro och måste därför späckas, på det de välsinnade och de som vilja sitta stilla i ro måtte kunna varda beskyddade.» Rystad menar, att konungen intagit en mycket välvillig hållning till Jacobs förslag men att Hummerhielms brev av den 23 november medförde ur svensk synpunkt så dystra nyheter om läget i Polen, att konungen som

Rehnskiöld framhöll också i en rad brev från hösten 1701 nyttan av att gå varsam samt fram i Litauen, Ericsberg, Autografsaml.). Enligt Hummerhielm var detta uppdyktat av kapten Buda för att skrämja bort svenskarna från Samogitien (Hummerhielm t. K.Mt. 31/10 1701, RA, Skr. t. K.).

Som en följd av överläggningarna med Sapiehas ombud förflyttade Hummerhielm i början av november sina trupper tillbaka till Szkudy, där de låtit order om underhåll utgå, men detta inflöt mycket sparsamt. Kapten Buda hade förklarat, att det svenska manskapet ej längre vore nödvändigt i dessa trakter, utan att traktens bönder och borgare själva kunde försvara sig mot Oginskis trupper. Kapten Buda själv hade avrest till den svenske konungen och Sapiehas delegater menade, att de svenska trupperna skulle dras tillbaka så snart han återkommit (Hummerhielm t. K.Mt. 4/11 1701, RA, Skr. t. K. Från kapten Buda föreligger från denna tid brev, trol. till Piper, vilka dock ej överensstämmer med Hummerhielms påstående, att han sökte förmå svenskarna att lämna Samogitien, RA, St. nord. kr., vol. 95).

Å konungens vägnar erhöi major Örnstedt befallning att göra kapten Buda föreställningar om det dåliga underhållet (K.Mt. t. Hummerhielm 20/11 1701, RA, RR). Buda hade då förklarat, att det aldrig varit fältherrens avsikt att de svenska trupperna skulle åtnjuta något underhåll från Sapiehas gods utan blott från Oginskis, men dessa låg enligt Hummerhielm på 20 mils avstånd från Szkudy. Buda hade förklarat att han inte längre kunde anskaffa någonting åt de svenska trupperna, vare sig fourage eller proviant (Hummerhielm t. Rehnskiöld 27/11 1701, RA, Skr. t. K.).

en följd därav bytte ut det första tillmötesgående svaret mot sin citerade skarpa vägran.²⁵

Enligt Rystad är de rapporter som inlöper till det svenska högkvarteret från Hummerhielm före brevet av den 23 november av mycket gynnsam art. »Av stort intresse är i detta sammanhang Hummerhielms uppgift, att det gick ett rykte, att Oginski och Sapieha försonats.» I skarp kontrast häremot framstår innehållet i Hummerhielms brev av den 23 november och Oginskis därtill fogade universal. »I sin rapport berättar Hummerhielm, att Oginski skall ha fått med sig 'en hop av adeln, somlige med godo och somlige med tvång'. Hans styrkor anses för närvarande uppgå till omkring 9.000 man. Hummerhielm ber om förstärkningar.» Rystad konkluderar: »När Hummerhielms rapport med Oginskis patent når det svenska högkvarteret, måste den bild man tidigare gjort sig på grundval av rapporterna revideras. Tanken på ett samarbete också med Oginski och en försoning mellan denne och Sapieha kunde omedelbart avskrivs. Karl XII:s ändring i konceptet, där en tillmötesgående formulering ersättes med hotfullt och fränt angrepp på Oginski, ter sig mot denna bakgrund lättförklarlig. Någon upplysning om Karl XII:s inställning till Jacob Sobieski ger saken inte. Den frågan måste lämnas öppen.»

Rystads uppfattning om innehållet i rapporterna från de båda svenska officerarna överensstämmer alltså i väsentliga stycken ej med det referat, som har getts av dem i denna uppsats. Hans tolkning av innebörden av det av Hummerhielm återgivna ryktet om försoningen mellan Oginski och Sapieha är omöjlig att biträda. Den uppgift i Hummerhielms brev av den 16 november, varav Rystad drar sin slutsats, lyder på följande sätt: »Här går i löndom ett löst tal, att Sapieha nu gör ett med Oginski, och att de nu alla hålla tillsammans.» Det är uteslutet att man på grundval av denna uppgift kunde räkna med samarbete med

²⁵ RYSTAD, Sc. 1961 s. 325 ff. Konungens brev till Jacob Sobieski finns tryckt hos JONASSON, s. 267 ff.

både Oginski och Sapieha. Den innebar tvärtom en förstärkning av Hummerhielms tidigare uttalade misstanke om Sapiehas opålitlighet och att man följaktligen kunde vänta fiendskap även från honom.²⁶

Lika omöjligt är det att biträda Rystads uppfattning, att Hummerhielms brev av den 23 november radikalt skulle ha skilt sig från hans närmast föregående och i motsats till dessa framställts det militära läget i en för den svenske konungen mycket mörk dager. De båda svenska avdelningarna, och i synnerhet den hummerhielmska, hade ju till uppgift att söka komma till strid med Oginski, vilket dock misslyckades, trots upprepade försök. I november går det emellertid därefter att ett gynnsamt tillfälle uppstår att komma till strid med honom enligt både Meijerfelts och Hummerhielms mening, och båda yrkar på att tillfället skall utnyttjas. Hummerhielms brev av den 23 november avspeglar inte – som Rystad tycks mena – någon skräckstämning på svenskt håll. Man griper i stället efter den länge eftersträfvade möjligheten att komma till strid med Oginskis skaror. Hummerhielms anhållan om förstärkning i form av dragoner eller infanteri framfördes ej första gången – som man frestas tro av Rystads referat – den 23 november utan redan den 16 november, då det började stå klart för honom, att man kunde räkna med strid.²⁷

²⁶ Se ovan s. 277.

²⁷ Som förut framhållits nedslogs inte modet på svensk sida av uppgifterna om fiendens anmarsch. Men även om så varit fallet är det svårt att förstå Rystads mening, att uppgifterna i brevet av den 23 november skulle ha innehållit uppgifter om fienden, som ur svensk synpunkt varit så allvarliga att ett helt nytt läge uppstått. Hummerhielms brev av den 16 november är det brev som närmast före det av den 23 november innehåller redogörelse för fiendens storlek och anstalter. Den i brevet av den 16 november bifogade redogörelsen om fienden torde utan vidare kunna betecknas som mer allvarlig än brevet av den 23 november.

Den tyska redogörelsen i brevet av den 16 november lyder: »Der Her Starosta von Samoiten Hr Oginskij schon angekommen in Potumske, warten sie nuhr auff die Abgesanten von dehero Majstäten von Sweden, Hr Grothus undt Uni-

Under den tid som förflutit från Hummerhielms och Meijerfelts inryckning i Litauen i början av september och fram till månadsskiftet november–december fick alltså det svenska högkvarteret kontinuerliga rapporter om förhållandena i dessa trakter. Den bild som dessa rapporter gav, innehöll ur svensk synpunkt både mörka och ljusa sidor. Någon allmän uppslutning kring den svensk-vänliga fraktionen kunde man ej inrapportera, men å andra sidan visade rapporterna, att ej heller Oginski vunnit någon odelad framgång.

Genom Meijerfelt hade förbindelserna med huset Sapieha knutits fastare och en direkt anhållan hade framförts från storfältherren, att de svenska trupperna skulle rycka längre in i landet.²⁸ Hummerhielms tvister med fältherrens ombud och i

kofskj, was vor Relation sie da von weren bringen, nach dhem wollen sie sich rikten undt nach Schoden marchieren.

Die Lantschaften von Respubliqven haben sleuniger zu färdhe gesessen, als man vor formuten undt die Compagnien von Littouen in dies et Horas kommen an. Am Sontagh. 8 Panserne Compagnien 8 tattarske undt Vallackiske, undt 1 Husariske auch etlike dragoniske Compagnien, ausbenommen fufölker bej Telsken weren kommen, Eeinige seint schon da hin angekommen.

Vilkomirs Diestrikt, Opitske Distrikt undt Liflandiske distrikt sein schon zu färde undt hir mit Vollunteur Compagnien sein schon svantzich Compagnien hier.

Die gantze Arme von Littouen komt hier unter nach Samoiten».

Hummerhielms brev av 23 november lyder: »Det blev mig rätt nu tillhandaställt medföljande Oginskis originalpatent, som jag låtit förtyska och nu i underdånighet översändes. Han skall ha fått med sig en hop av adeln, somlige med godo och somlige med tvång, och så skall han hava några kompanier vallacker och några infanteri- och pansarkompanier, att hela hans svite skall vara högst till en 9000 man, och skall nu stå i Schadj och Calvaria städerna en 4 mil härifrån, och tror jag, att man kunde någorlunda besticka honom och hans medfölje, där Eders K.Mt allernådigst behagar låta hitkomma några dragoner eller något infanteri, som jag här kunde låta göra beridna med bondeklippare till dess att det blir så tillförsel att man utan hästarnas ruin kan framkomma.»

²⁸ Förutom förbindelserna genom Meijerfelt kan nämnas att fältherrens son, marskalken Sapieha, framförde en anhållan, att konungen skulle utsträcka sitt skydd för faderns gods över ett vidare område (Marskalken Sapieha t. Karl XII 7/11 1701 n.st., RA, Skr. t. K.). I det kungliga svaret lovades att så skulle ske (Karl XII t. marskalken Sapieha 7/11 1701, RA, KUA). Från skattmästaren

detta sammanhang yppade misstankar om deras uppdragsgivares avsikter tycks ej i någon högre grad ha verkat störande på förbindelserna med huset Sapieha.

De båda detachementens närvaro i Samogitien hade också utnyttjats till att skaffa upplysningar av militärt intresse, om vägar, fästningar o.d.²⁹ Både Hummerhielm och Meijerfelt hade befallning, att om möjligt komma till strid med fienden. Alla försök i den riktningen hade dock misslyckats genom att fienden lupit undan, så snart de svenska styrkorna närmade sig. Under senare delen av november gick emellertid utvecklingen därhän, att man kunde räkna med strid. Hummerhielm och Meijerfelt var ense härom, och båda yrkade på att det gynnsamma tillfället skulle utnyttjas.

IV

Under hela december månad 1701 var Karl XII invecklad i ett krigiskt företag mot Oginski, varvid denne förföljdes ända till Kovno vid Njemen. Konungens avsikter med detta företag har bedömts på diametralt olika sätt. F. F. Carlson uppfattar det som »ett af dessa plötsliga beslut, som hos honom så ofta framträda», då han begav sig iväg på sitt strövtåg och »törstande efter bragder» förföljde de litauiska styrkorna ända till Kovno, innan han genom bevekande framställningar från Arvid Horn och det svenska högkvarteret förmåddes att inställa jakten och återvända, dock utan att återföra sin truppstyrka från Kovno.¹ Hjärne däremot uppfattar konungens marsch som en åtgärd »att bemäktiga sig en lämplig stödjepunkt för sin framryckning

Sapieha erhöll Piper ett brev i vänliga men allmänt hållna ordalag (B. Sapieha t. Piper 15/II 1701 n.st., Engsö, Brev till Carl Piper), vilket denne besvarade (Piper t. B. Sapieha 23/II 1701, RA, KKMS, vol. 90).

²⁹ Även Hummerhielm erhöll direkt befallning härom (K.Mt. t. Hummerhielm 26/9 1701, RA, RR) och anskaffade ett omfattande kartmaterial (Hummerhielm t. K.Mt. 8/10 1701, RA, Skr. t. K.).

¹ CARLSON, VII s. 43 ff. Jfr HAINZ, I s. 61 f. och ROSEN, I s. 19 f.

mot August och för hans afskärande från förbindelserna med de littauiska och moskovitiska stridskrafterna». Även om oron i lägret växte under konungens frånvaro och Arvid Horn skickades till honom med bud och undsättning, så »finns dock intet skäl för den uppfattningen, att Karl XII skulle ha behöft någon särskild påminnelse för att ej på måfå förfölja fienden äfven bortom Kovno. Där hade han själf vidtagit alla nödiga anordningar för garnisonens förläggning, innan han befog sig därifrån.»²

Ett flertal källor finns bevarade om detta företag. Befälhavaren för den i marschen deltagande infanteristyrkan, major Axel Gyllenkrook, ger i sina relationer en detaljrik redogörelse.³ Nordberg har också ägnat dessa händelser stort utrymme.⁴ Dessa båda överensstämmar i allt väsentligt. I den inledande översikten för tiden före de egentliga dagboksanteckningarnas början har Rehnskiöld givit en kortare redogörelse, vilken skiljer sig från de båda nyssnämnda genom att intet nämns om att konungen anført styrkorna eller över huvud taget deltagit i marschen. Rehnskiöld nämner ej heller något om sin egen medverkan. Det hela framställes som Hummerhielms verk.⁵ Att Karl XII och Rehnskiöld verkligen deltagit i detta företag framgår dock med all tydlighet av vad som bevarats av primärmaterialet, nämligen ett brev från en i expeditionen deltagande officer, major Hans von Siegroth,⁶ och några brev från Arvid Horn till Piper.⁷

Av det i föregående avsnitt givna referatet av rapportmaterialet har framgått, att man i det svenska högkvarteret var väl under-

² HJÄRNE, s. 136 f. Jfr GENERALSTABSVERKET, s. 404 och BRING, s. 228.

³ AXEL GYLLENKROOKS relationer från Karl XII:s krig (utg. av N. Sjöberg), s. 1 ff.

⁴ NORDBERG, I s. 198 ff., s. 201 ff.

⁵ KKD, IX s. 7 ff.

⁶ Siegroth t. en generalmajor 7/12 1701 (avskrift), RA, St. nord. kr., vol. 95.

⁷ RA, KKMS, vol. 99.

rättad om fiendens åtgöranden. Hummerhielms anhållan om förstärkningar villfors genom att Gyllenkrook den 1 december avsåndes med en infanteristyrka på omkring 400 man.⁸ Följande dag anlände Meijerfelts brev med meddelande om Oginskis vistelseort och att ett utmärkt tillfälle förelåg för ett gemensamt angrepp mot honom från de båda detachementen.⁹ Det ligger mycket nära till hands att se Karl XII:s beslut att på kvällen den 2 december avresa till Hummerhielm i Szkudy som en direkt följd av Meijerfelts brev.¹⁰

Förloppet av den snabba framryckningen till Kovno, som blev följden av konungens hastiga uppbrott från högkvarteret den 1 december, är till sina yttre drag väl känt genom Gyllenkrooks, Nordbergs och Rehnskiölds redogörelser. Gyllenkrook anlände med förstärkningen till Hummerhielm i Szkudy på kvällen den 2 december. Tidigt på morgonen följande dag anlände konungen och begav sig tillsammans med Hummerhielm och hans kavalleri till Kalwarya, där Meijerfelt stod med sitt detachement. De båda kavalleristyrkorna fortsatte därefter framryckningen i nordostlig riktning mot Siady, och Gyllenkrooks infanteri, som i Szkudy lastades på slädar, följde efter. Då konungen nådde Siady hade emellertid Oginski dragit sig undan. Därefter följde en snabbmarsch, ofta hack i häl, efter den i sydostlig riktning retirerande fienden. Natten mellan den 5 och 6 december utsattes konungen och en del av hans styrka i Tryszki för det bekanta överfallet av Oginski.¹¹ Mar-

⁸ GYLLENKROOKS RELATIONER, s. 1.

⁹ Se s. 274.

¹⁰ Av Hummerhielms hand föreligger en uppteckning av den 29 nov. av en berättelse, som samma dag lämnats av en av hans rapportörer. Oginski själv befann sig i Kietun, en mil från Siady, och en noggrann redgörelse ges för de styrkor som stod till hans förfogande, deras storlek, (mellan 2000 och 3000 man) utrustning och förläggning (RA, St. nord. kr., vol. 95). Om denna rapport sänts till högkvarteret – varom man dock inget vet – torde också den ha medverkat till beslutet om ett angrepp mot Oginski.

¹¹ Om detta överfall finns en redogörelse även i Siegroths brev.

schen fortsatte över bl.a. orterna Lukniki, Kelmy och Kejdany, och den 19 december anlände de svenska trupperna, cirka 1.300 man, till Kovno vid Njemen.

I högkvarteret i Würgen saknade man underrättelser från konungen, och vid mitten av månaden utsändes Arvid Horn med en styrka på omkring 400 man för att nå kontakt med honom. Horns brev till Piper är givetvis en mycket viktig källa i detta sammanhang och ger viktiga upplysningar både hur man uppfattade konungens marsch och avsikten med Horns egen expedition.

I det första brevet, daterat i Kalwaria den 14 december,¹² redogör Horn för marschen dit och för sina närmaste avsikter. Så snart han fått rapport från en utsänd spaningsgrupp hade han för avsikt att marschera efter konungen, till dess han fick veta om denne behövde hans avdelning eller ej. Följande dag hade han fått rapport från spaningstruppen, att konungen oavbrutet förföljde Oginski. Eftersom konungen hade en ganska liten styrka till sitt förfogande och avståndet från armén var så långt, att därifrån ej kunde sändas någon snabb hjälp vid behov, beslöt han att fortsätta marschen, samtidigt som han meddelade konungen härom och om Dünamundes fall.¹³ Då Horn nådde Kelmy fick han veta, att konungen passerat Kejdany. Från Kelmy avsände Horn ett nytt meddelande till konungen om sin marsch.¹⁴ Två dagar senare hade han fått uppgift om att Oginski skulle finnas i Kovno, varför han fortsatte marschen.¹⁵ I närheten av Kejdany möttes Horn av ett meddelande från konungen, att Oginski löpt undan och att Horn t.v. skulle bli stående där han var.¹⁶

Den 27 december lämnade konungen och Rehnskiöld med

¹² RA, KKMS, vol. 99.

¹³ Horn t. Piper 15/12 1701, RA, KKMS, vol. 99.

¹⁴ Horn t. Piper 20/12 1701, RA, KKMS, vol. 99.

¹⁵ Horn t. Piper 22/12 1701, RA, KKMS, vol. 99.

¹⁶ Horn t. Piper 26/12 1701, RA, KKMS, vol. 99.

en eskort på sju man Kovno och begav sig till Horn. Tillsammans med denne och hans styrka anlände de till det svenska högkvarteret i Würgen den 30 december. De styrkor som konungen själv medfört kvarstannade däremot i områdena kring Kovno.

Den bild av Karl XII:s marsch till Kovno som här getts avviker både från Carlsons och Hjärnes. Den kan varken karakteriseras som ett planlöst strövtåg eller som en militär åtgärd för att skaffa en stödjepunkt för ett kommande angrepp mot kung August. Att Meijerfelts styrkor skulle marschera till dessa områden var förut bestämt och en följd av fältherren Sapiehas anhängan. Konungens avsikt, när han bröt upp från Würgen var att tillfoga Oginski ett nederlag med hjälp av Hummerhielms och Meijerfelts styrkor. Hade han avsett någon längre marsch, hade givetvis förbindelser med högkvarteret upprättats. Avsikten mot Oginski misslyckades emellertid, och som en följd härav kom marschen att sträcka sig ända till Njemen. Härigenom fördes emellertid inte blott, som avsett var, Meijerfelts styrkor till dessa trakter utan även Hummerhielms. När Karl XII återvänt till Würgen och gav order om inmarschen i Polen kom dock dessa styrkor att tjänstgöra som förposter vid angreppet mot kung August. Men detta berodde ej på någon i förväg uppgjord plan i det svenska högkvarteret utan är en följd av det misslyckade försöket att tillintetgöra Oginski och hans styrkor.

Men det uteblivna avgörandet mot Oginski fick också större följder. Det finns inget källmaterial från tiden före expeditionen mot Oginski, som tyder på något definitivt beslut om huvudarméns inmarsch i Polen. Karl XII:s befallning härom kom överraskande.¹⁷ Ordern om inmarschen i Polen måste ses som den närmaste direkta följden av det uteblivna avgörandet mot Oginski.

¹⁷ ROSEN, I s. 25 f., JONASSON, s. 257 f.

V

För att kunna ge en samlad bild av Karl XII avsikter och åtgärder under ett visst skede fordras hänsynstagande både till hans politiska och militära verksamhet. Avsikten med denna uppsats har varit att utreda de militära planerna och den militära verksamheten under år 1701. De vunna resultaten skall här summeras och ställas i relation till de slutsatser jag tidigare dragit främst på grundval av källmaterial rörande hans politiska åtgärder.

Enligt ett brev från Stuart av den 14 juni 1701 skulle Düna-fälttåget följas av ett angrepp mot ryssarna i Pskov-området samma år. Brevets författare och datum får dock ej identifieras med fälttågsplanens upphovsman och tillkomsttid. Det är ej möjligt att på grundval av förefintligt källmaterial utpeka någon bestämd person inom högkvarteret som ansvarig för planen. Med hjälp av tidigare förbisett källmaterial, nämligen brevväxlingen mellan konungen och generalfältygmästaren Johan Siöblad, har fälttågsplanen kunnat följas betydligt längre tillbaka i tiden. Ända från mars månad framträder dess huvuddrag klart. Attacken österut skulle förberedas genom att man samlade så mycket artilleri som möjligt till Dorpat, varifrån det lättast kunde förflyttas mot den fientliga huvudfästningen söder om Peipus, Pskov. En uppehållande strid skulle föras mot ryssarna till dess Düna-fälttåget genomförts, varefter huvudarmén skulle föras mot Pskov-området. Efter denna plan fortgår de militära förberedelserna under hela våren och försommaren 1701.

Nästa led i undersökningen har gällt tidpunkten för och orsaken till fälttågsplanens övergivande, dvs. huvudarméns uteblivna marsch mot Pskov. Två uppfattningar har i sex decennier brutit sig mot varandra. Enligt den ena, grundlagd redan av F. F. Carlson, förläggs konungens beslut till tiden för hans uppehåll i Bauske 26 juli–11 augusti. Beslutet motiveras – men på olika sätt av olika forskare – med en förändrad politik gent-

emot den polska republiken. Enligt den andra, framställd av Harald Hjärne, är Düna-övergångens strategiska misslyckande den 9 juli den direkta orsaken till fälttågsplanens övergivande. Denna undersökning har lett fram till resultatet, att ingen av de båda tidpunkterna eller skälen kan åberopas. I det militära källmaterialet skulle i så fall detta ha avsatt spår, på så vis att man kunnat visa att förberedelserna för angreppet mot ryssarna avbrutits. Men så är ingalunda fallet. Tvärtom försiggår förberedelserna för anfallet österut och huvudarméns förflyttning mot Pskov-området utan avbrott fram till början av september månad, då arméns marschrouten definitivt fastställs.

I mitten av september vidtar emellertid konungen åtgärder, som måste innebära, att han beslutat att det senare ledet i fälttågsplanen ej skulle utföras under 1701. Befallningen att Schlippenbachs armé mot ryssarna skulle förstärkas ur de garnisoner, som avsetts till skydd mot kung Augusts trupper, måste rimligtvis förklaras på så sätt, att man räknade med att den södra fronten t.v. skulle försvaras genom fältarméns kvarstannande på polskt område.

I början av september månad fick Karl XII anledning att sända två detachement in på litauiskt område. Dessa hade till uppgift att beskydda Sapiiehas gods och utspana fienden samt om möjligt komma till strid med denna. Efter en rad misslyckade försök uppkom i slutet av november ett gynnsamt tillfälle till strid med Oginskis skaror. I detta försök deltog Karl XII själv. Fienden lyckades dock undkomma men förföljdes av konungen ända till Kovno vid Njemen. Här posterades de i förföljandet deltagande styrkorna. Konungen själv återvände till högkvarteret i Würgen vid årsskiftet och gav omedelbart order om att huvudarmén skulle rycka in i Litauen.

Vilken är då orsaken till fälttågsplanens övergivande? Detta problem måste ställas i relation till frågan om Karl XII:s avsikt med 1701 års fälttåg. Jag har hävdat, att det dominerande syftet med 1701 års fälttåg för Karl XII var kung Augusts detro-

nisation. Är en sådan uppfattning riktig, måste man också kunna visa, att de militära operationerna avpassats efter detta politiska mål.

Karl XII nådde ej sitt mål vare sig vid Düna eller i Kurland. Följden härav blev att armén kvarstannade i detta område, angreppet mot Pskov-området under 1701 avskrevs under september månad och den schlippenbachska armén förstärktes med trupper, som ursprungligen avsetts till skydd mot kung August. Utvecklingen i Litauen ledde fram till ett försök att tillintetgöra Oginski i början av december. Detta misslyckades emellertid. Följden av detta misslyckande blev, att Karl XII fortsatte de militära operationerna söderut och bröt in i Litauen med huvudarmén.

Gustaf Jonasson

ZUSAMMENFASSUNG

Am 17. Juni 1701 brach Karl XII. von den Winterquartieren in der Gegend von Dorpat auf, um die Operationen gegen König Augusts sächsische Armee einzuleiten. Am 9. Juli erzwang er den Übergang der Düna bei Riga. Die Massnahmen, die Karl XII. in der ersten Zeit nach der Überschreitung der Düna traf, wurden ausserordentlich entscheidend für die weitere Entwicklung. Sie hatten zur Folge, dass der Angriff auf die russischen Streitkräfte vorläufig hinausgeschoben wurde. Anstatt dessen führte der König im Winter 1702 seine Armee in das eigentliche Polen.

In einem Brief vom 14. Juni 1701 schreibt der Generalquartiermeister C. M. Stuart, dass auf den Dünafeldzug in selben Jahr ein Angriff auf die Russen im Pskovgebiet folgen sollte. Der Verfasser und das Datum des Briefes dürfen jedoch nicht mit dem Urheber und der Entstehungszeit des Feldzugsplanes identifiziert werden. Es ist nicht möglich, auf Grund des vorhandenen Quellenmaterials jemand Bestimmten im Hauptquartier für den Plan verantwortlich zu machen. Mit Hilfe von zuvor nicht beachtetem Quellenmaterial, nämlich dem Briefwechsel zwischen dem König und dem Generalfeldzeugmeister Johan Siöblad, kann man den Feldzugsplan zeitmässig bedeutend länger zurück verfolgen. Schon im März treten die Hauptzüge des Planes klar hervor. Der Angriff gegen Osten

sollte dadurch vorbereitet werden, dass man möglichst viel Artillerie nach Dorpat zusammenzog. Von da aus konnte man sie am leichtesten gegen die feindliche Hauptfestung südlich vom Peipus, Pskov, führen. Ein aufhaltender Kampf sollte gegen die Russen geführt werden, bis der Dünafeldzug beendet war. Dann sollte die Hauptarmee ins Pskovgebiet geführt werden. Nach diesem Plan setzen die militärischen Vorbereitungen während des ganzen Frühlings und Vorsommers 1701 fort.

Im nächsten Abschnitt der Untersuchung wird diskutiert, wann und warum der Feldzugsplan aufgegeben worden ist. Zwei Auffassungen stehen hier seit sechs Jahrzehnten gegen einander. Die eine, schon begründet von F. F. Carlson, verlegt den Entschluss des Königs in die Zeit seines Aufenthaltes in Bauske in Kurland, 26. Juli bis 11. August. Der Entschluss wird motiviert – aber in verschiedener Weise von verschiedenen Forschern – mit einer veränderten Politik gegenüber der polnischen Republik. Der anderen Auffassung nach, vertreten von Harald Hjärne, ist das strategische Misslingen des Dünaüberganges am 9. Juli die direkte Ursache, dass der Feldzugsplan aufgegeben wurde. Diese Untersuchung ergibt, dass keine von den beiden Auffassungen richtig sein kann. In dem militärischen Quellenmaterial würden sich sonst Spuren davon finden lassen, indem man hätte zeigen können, dass die Vorbereitungen für den Angriff auf die Russen unterbrochen worden wären. Aber dies ist keineswegs der Fall. Im Gegenteil dauern die Vorbereitungen für den Angriff gegen Osten und für den Marsch der Hauptarmee nach dem Pskovgebiet ohne Unterbrechung an bis Anfang September, wo die Marschroute der Armee endgültig festgelegt wird.

Indessen trifft der König Mitte September Massnahmen, die bedeuten müssen, dass er beschlossen hat, dass der zweite Teil des Feldzugsplanes nicht im Jahre 1701 durchgeführt werden sollte. Ein Befehl, dass der Grenzschutz gegen die Russen aus den Garnisonen verstärkt werden sollte, die für die Verteidigung gegen König Augusts Truppen vorgesehen waren, muss von Rechts wegen so erklärt werden, dass man damit rechnete, dass die Südfront vorläufig durch das Verbleiben der Feldarmee auf polnischem Gebiet verteidigt werden sollte.

Anfang September sah sich Karl XII. veranlasst, zwei Detachements ins litauische Gebiet zu senden. Diese hatten zur Aufgabe, das Gut der gegen den König freundlich gesinnten Familie Sapieha

zu beschützen und den Feind auszukundschaften, und ausserdem wo möglich in Kampf mit dem Feind zu geraten. Nach einer Reihe von misslungenen Versuchen ergab sich Ende November eine günstige Gelegenheit zum Kampf mit Oginski, dem Gegner Sapiehas und Verbündeten von König August. An diesem Versuch nahm Karl XII. selbst Teil. Es gelang jedoch dem Feind zu entkommen, aber er wurde vom König bis nach Kovno an der Njemen verfolgt. Hierhin wurden die an der Verfolgung teilnehmenden Streitkräfte verlegt. Der König selbst kehrte um die Jahreswende in das Hauptquartier in Würgen zurück und gab unmittelbar den Befehl, dass die Hauptarmee in Litauen einrücken sollte.

Welche ist dann die Ursache, dass der Feldzugsplan aufgegeben wurde? Dieses Problem muss in Relation zu der Frage gestellt werden, welche Absicht Karl XII. mit dem Feldzug 1701 hatte. Ich habe in meiner Gradualabhandlung (Karl XII. und seine Ratgeber. Der aussenpolitische Machtkampf in Schweden 1697–1702, Uppsala 1960) behauptet, das hauptsächliche Ziel des Feldzuges 1701 sei für Karl XII. die Entthronung König Augusts gewesen. Wenn diese Auffassung richtig ist, muss man auch zeigen können, dass die militärischen Operationen diesem politischen Ziel angepasst wurden.

Karl XII. hat sein Ziel nicht erreicht, weder an der Düna noch in Kurland. Die Folge davon war, dass die Armee in diesem Gebiet blieb, der Angriff auf das Pskovgebiet 1701 im September eingestellt wurde und die Truppen an der russischen Grenze mit solchen Truppen verstärkt wurden, die ursprünglich als Schutz gegen König August gedacht waren. Die Entwicklung in Litauen führte zu einem Versuch, Oginski Anfang Dezember zu vernichten. Dieses gelang indessen nicht. Die Folge dieses Fehlschlages war, dass Karl XII. die militärischen Operationen gegen Süden weiterführte und mit der Hauptarmee in Litauen einbrach. Meiner Ansicht nach stimmt also die militärische Tätigkeit völlig überein mit der von mir früher behaupteten Auffassung der Politik von 1701.